

Шевченків світ

Іван Дзюба

ПОЕТ СУПРОТИ ІМПЕРІЇ

Від автора: Це – розділ із книжки “Тарас Шевченко”, яка запланована до виходу у видавництві “Альтернатива” в серії “Особистість і доба”, де вже вийшли томи “Ярослав Мудрий”, “Данило Галицький”, “Богдан Хмельницький” та ін. Характер серії передбачає увагу до історичного тла подій та виклад більше популярний, ніж академічний.

Що ж до книжки, то я опинився перед важкою проблемою – треба було вести мову про Шевченка в трьох площинах: виклад біографії; історико-політичний та історико-культурний контекст життя і творчості поета; інтерпретація конкретних творів зі спробою узагальненого погляду на світ Шевченка. Мабуть, якщо це мені і вдасться, то хіба дуже невеликою мірою.

Зрозуміла річ, що в популярній праці про Шевченка неможливо уникнути загальновідомого, але я не хотів обмежуватися загальновідомим. А в деяких випадках дозволяв собі не погоджуватися з узвичаєними (старими чи новими) поглядами на Шевченка.

Вся сума вражень від перебування в поневоленій і закріпаченій Україні, наклавшись на досвід життя в чиновницько-бюрократичному Петербурзі з його соціальними контрастами та ідеологічними колізіями; весь біль за повсюдне приниження людини і все розуміння абсурдності деспотичного механізму суспільного буття, – все це вилилося в “комедію” “Сон”, яка стала викликом поета могутній, але не здатній вистояти перед судом розуму імперії.

З огляду на видиму непохитність імперії та недоторканність ореолу самодержавства неважко уявити “безумну” міру зухвальства молодого поета. Але, щоб уявити міру справедливості його суду, міру слушності його “карикатури”, – треба знати, якою була Російська імперія в часи Миколи I і яким був сам Микола I – володар і репрезентант імперії, головний “герой” Шевченкового “Сну”.

Спробуємо нагадати дещо з найістотнішого.

Після розгрому декабристського руху настало в Росії, словами Льва Толстого, “грубе, дурне тридцятирічне царювання Миколи, яке розбестило людей”.

За царювання Миколи I завершився процес формування в Росії абсолютної монархії та поліцейсько-бюрократичного механізму управління, який розпочався в середині XVII ст. і дістав могутній поштовх за Петра I. Формально зразком для Росії були абсолютні монархії Західної Європи. Але там, у Франції насамперед, була набагато складніша соціальна структура суспільства, менш проникна для абсолютистської управлінської “вертикалі”, і ширший культурний контекст функціонування монархії. І в к. XVIII – на поч. XIX ст. абсолютна монархія в Західній Європі вже вичерпувала себе й або здавала свої позиції, або

модифікувалася в бік політичного лібералізму. Отож апогей абсолютної монархії в Росії, що припав на першу половину XIX ст., на тлі європейської історії мав уже вигляд певного анахронізму, до того ж, російський абсолютизм був ідеологічно й культурно біднішим, “спрощеним”.

Доба царювання Миколи I, каже дореволюційний дослідник, це такий період в історії абсолютної монархії в Росії, коли “эта политическая форма стала боевым лозунгом, торжествующим свою победу, и из простого исторического факта окончательно превратилась в санкционированный политический принцип”¹. Державне управління набирає особистісного характеру: “Абсолютная монархия при Николае I воплощается в его личности”². Звичайно, за три десятиліття царювання Миколи I російське суспільство пережило “большой период и своего экономического роста и усложнения, и своего духовного созревания”. Але “все эти достижения не служат, конечно, доказательством жизненности самой николаевской правительственной системы в ее основаниях. Эта система сама по себе для данного времени была уже изжитым прошлым, и в этом таились корни ее разложения, того, действительно, краха, который раскрывается во всей полноте, главным образом, во вторую половину николаевского царствования”³.

Об’єктивно слід відзначити, що загалом 30-і – 40-і рр. XIX ст. були роками зміцнення Російської імперії, нарощування мілітарних, дипломатичних, ідеологічних зусиль. На цей час Микола I переможно закінчив дві чергові “східні” війни – з Персією (1826-1828) і з Туреччиною (1828-1829), закріпивши за Росією “на вічні часи”, за Туркманчайським та Адріанопольським мирними договорами, все величезне Чорноморське узбережжя від гирла Дунаю до Батумі. Це змінювало всю геополітичну ситуацію в південно-східній Європі, Малій Азії та на Кавказі. 1833 року Микола I уклав угоду з турецьким султаном, за якою 1834 року створив російську військову базу в Дарданеллах і розмістив там 10-тисячний корпус. На хвилі зовнішньополітичних успіхів формується миколаївський варіант російської національної ідеї: 1832 р. проголошено сумнозвісну формулу міністра освіти графа Сергія Уварова, колишнього учасника ліберальних філософсько-літературних гуртків: “самодержавство – православ’я – народність”. Політика “обрусення” дістає офіційний статус; православна церква виконує роль апологета самодержавства. Розпочинається будівництво на Волхонці грандіозного Храма Христа Спасителя – за новим проектом і з новою ідеологією: початково, за Олександра I, це мав бути храм, присвячений перемозі над Наполеоном, він мав символізувати входження в Європу і “біблійне” об’єднання християнських релігій; тепер цей “масонський” проект було відкинуто, як і багато інших ідей Олександра I; новий храм мав символізувати державну і духовно-православну потугу Росії. Мілітарні й дипломатичні успіхи Росії на “південному напрямку” супроводжуються релігійною активністю: посилюється специфічний інтерес до “святих місць”; у Петербурзі створено Палестинський комітет; 1847 р. в Єрусалимі відкрито православну духовну місію Московської Патріархії, що знаменувало неабиякі амбіції і Російської імперії, і російської Православної церкви як гаранта “істинного” християнства. “Воротиться к патриархально-варварской власти царей московских, не утрата ничего из цезарского величия петербургского императорства – такова была задача Николая”, – писав Герцен.

За Миколи I розпочалося будівництво залізниць у Росії, і цар наказав зробити колію ширшою: порядком оборони від ворогів, щоб їхні військові ешелони не

¹ Полевктов М. Николай I. Биография и обзор царствования. – М., 1918. – С. VIII.

² Там само. – С. XI.

³ Там само. – С. X.

могли безперешкодно діставатися до Петербурга й Москви. Це був свого роду символ миколаївської ізоляції від небезпечної, потенційно революційної Європи. Імператор демонстрував кам'яну твердість супроти самої історії: "Революція на порозі Росії, но, клянусь, она не проникнет в Россию, пока во мне сохранится дыхание жизни"⁴.

Царський режим стояв перед складною проблемою: з одного боку, потреби життя вимагали розвитку освіти й науки, і тут дещо робилося; а з другого — ціла система заборонних заходів мала вберегти суспільство від впливу небезпечних ідей з революційного, тобто "гнилого", Заходу. Це було чи не головною турботою царя та його уряду.

Сучасний французький дослідник Марк Раєв, який намагається збалансовано показати "систему" Миколи I ("оскільки його стиль правління по праву можна назвати "систематичним"), усе-таки виразно наголошує її негативні сторони і, зокрема, придушення вільної думки: "Його (імператора. — *І.Дз.*) першим завданням було покласти край спробам освіченої меншості активно й відкрито брати участь в адміністративному та громадському житті країни. Органи поліції були реорганізовані, оснащені мережею таємних агентів та успішно діючим апаратом придушення — жандармським корпусом, підпорядкованим Третьому відділенню Особистої канцелярії Його Імператорської Величності. Запровадження цього поліцейного апарату дозволило деяким журналістам та "історикам" писати, що Микола I угадав наперед тоталітаризм — судження анахронічне, оскільки Миколі не вистачало основної характерної риси тоталітаризму — ідеології. Щоправда, уряд робив слабкі й, до речі, безуспішні спроби створити щось на зразок теорії або, швидше, ідейного виправдання своєї законності — знаменита тріада С.С.Уварова. Та, прислужившись цензурі, формула ця не мала впливу ні на освічені кола, ні на правлячі верхи. Однак уряд Миколи I енергійно протидіяв проникненню з Заходу нових ліберально-політичних ідей та розповсюдженню критичного духу в колі освіченої публіки. Цензура стала вкрай суворою: всі підозрілі вирази, які можна було витлумачити як критику існуючого в країні становища, зазнавали заборони"⁵.

Більше того, граф Уваров, вимагаючи примножувати, "где только можно, число умственных плотин", зобов'язував цензуру стежити навіть за мовою і стилістикою творів, оскільки "разврат нравов приуготовляется развратом вкуса", а преса "дерзает выступать за пределы благопристойности, вкуса языка и даже простирает свои покушения к важнейшим предметам государственного управления и к политическим понятиям, поколебавшим едва ли не все государства в Европе"⁶.

Але деспотичний тиск, заганяючи живу думку в підпілля, все-таки не міг її вбити (це вже Сталін піднявся до простого рецепту: "Нет человека — нет проблем"; Микола I мусив обмежитися стратою п'яťох декабристів). Про роботу "підземної" думки в Росії писав пізніше Герцен:

"Чем тяжелее и мертвее настоящее, тем сильнее стремление отрешиться от него и подняться на алгебраическую высоту теории. Германия в своей гражданской ничтожности шла дальше всех стран в философии права, и сама не имея истории, являлась как пробужденная совесть других народов. Таково было для двух поколений России царствование Николая.

⁴ Див.: Антонов В. И. Мышкин — один из блестящей плеяды революционеров 70-х годов. — М., 1959. — С. 6.

⁵ Раев М. Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской империи. Пер. с франц. — Лондон, 1990. — С. 180–181.

⁶ Полієвктов М. Николай I ... — С. 232.

Государственная фура, управляемая им, захала по ступину в снег, обледеневшие колеса перестали вертеться, сколько он не бил своих кляч, фура не шла. Он думал, что поможет делу террором. Писать было запрещено, путешествовать запрещено, можно было думать, и люди стали думать. Мысль русская в эту темную годину страшно развилась, и если вы сравните тайное веяние ее, ее бесстрашную логику, не бледнеющую ни перед каким последствием, – с юным, благородным и чисто французским направлением литературы за двадцать пять лет, вы увидите это ясно”⁷.

Трохи згодом Герцен знову звертається до цього суто російського феномену – існування неофіційної громадської думки за умов відсутності публічного громадського життя – і бачить його в трохи іншому аспекті:

“У нас общественное мнение показало и свой такт и свои симпатии и свою неумолимую строгость, даже во времена общественного молчания. Откуда этот шум о чаадаевском письме, отчего этот фурор от Ревизора и Мертвых душ, от рассказов Охотника, от статей Белинского, от лекций Грановского? И с другой стороны, как оно зло опрокидывалось на свои идолы за гражданские измены или шаткости. Гоголь умер от его приговора; сам Пушкин испытал, что значит взять аккорд в похвалу Николаю. Литераторы наши скорее прощали дифирамбы бесчеловечному, казарменному деспоту, чем публика; у них совесть притупилась от изощрения эстетического нёба”⁸.

Тарас Шевченко стояв на великій відстані від тих літературних кіл, де рафіноване естетичне “піднебіння” пригнічувало совість. Він творив поезію безстрашної правди і йшов далеко попереду навіть найсміливішої “громадської думки ... в часи громадського мовчання”.

Поема “Сон” засвідчила остаточну кристалізацію антиімперського стрижня демократичного світогляду Шевченка. Нею він ставав на прю з царизмом. Жанрове означення “комедія” мало виправдати вільне використання форми сновидіння та прийомів гротеску, хоч це часом не так комічний гротеск, як трагічний; утім, хіба реальність кріпосницької деспотії – не комедія, сумна і трагічна комедія, перед судом людського розуму?

Канонічний шевченківський зачин цього разу особливо масштабний – це ніби узагальнена характеристика тієї “людської комедії” та її різноманітних персонажів. Розважливий роздум: У всякого своя доля / І свій шлях широкий, – одразу ж обертається сарказмом через абсурдність тих доль і шляхів, не гідних істинно людського вибору і нічого не вартих перед неминучою межею земного буття:

Той мурує, той руйнує,	Чи нема країни,
Той неситим оком –	Щоб загарбать і з собою
За край світа зазирає,	Взять у домовину...

Тут, як в увертюрі, зазвучав мотив, що “готує” появу в поемі Петра I та Катерини II, а тим часом виринають дрібніші достойники суспільного бестіарію: і той, що “нишком у куточку / Гострить ніж на брата”, і той, “тихий та тверезий, / Богобоязливий”, що “як кішечка, підкрадеться”, та й запустить “пазурі в печінку”, і той, що “тузами обирає / Свата в його хаті”, – але вивершується цей бестіарій знову-таки масштабною постаттю великодушного державотворця-патріота, покровителя православної віри і мистецтв (може, й самого царя):

А той щедрий та розкішний,	Так за ним бідкує,
Все храми мурує;	Так із його, сердешного,
Та отечество так любить,	Кров, як воду, точить!..

⁷ Колокол. – 1 января 1859 г. – Лист 32-33.

⁸ Колокол. – 1 июня 1859 г. – Лист 44.

І Шевченків сарказм переходить у гнів, коли він бачить узвичаєність цього фарисейства, примиренство з ним суспільності, яка заслуговує зневажливого означення — “братія”:

А братія мовчить собі, Витріщивши очі!	Як ягнята: “Нехай, каже, Може, так і треба”.
---	---

Певно, “братія” тут — не тільки чиновництво (як в іншому випадку, далі), не тільки придворна челядь, а й уся принижена, але слухняна, безпорадна людність, — бо ж далі саме до неї мовить Шевченко:

Так і треба! бо немає Господа на небі! А ви в ярмі падаєте Та якогось раю	На тім світі благаєте? Немає! немає! Шкода й праці...
--	---

Це знов-таки один із наскрізних мотивів усієї Шевченкової поезії: розпачливий сумнів щодо існування на землі Божої правди, — що, однак, не є тим філософським чи політичним атеїзмом, який приписувано Шевченкові в радянські часи, — це страждання самої віри, до якої поет навіть через болюче заперечення щоразу вертається, бо в ній бачить підставу людської рівності:

...Схаменіться: Усі на сім світі —	І царята і старчата — Адамові діти.
---------------------------------------	--

Моральна інвектива сягає вищої напруги — і раптом поет немовби уневажливлює її: виявляється, це так він міркував, ідучи “з бенкету п’яний уночі”. Такий “понижуючий” автокоментар насправді тільки відтінює небуденність, неконтрольовану правдезність монологу (мовляв, що в тверезого на умі, те в п’яного на язиці) і вводить його в жанр нібито комедії, готуючи перехід до самої фабули сну. А сон, виявляється, не просто “напрочуд дивний”, а такий, що не одному кортіло б його побачити, та зась, не всяк сподобиться... Це запевнення — мовби риторичний заміник сценічної комедійної інтриги.

Сон багатоактний. Спершу — “буцімто сова” (а сова — символ мудрості) “летить лугами, берегами та нетрями”, — “А я за нею та за нею, / Лечу й прощаюся з землею”. Це його прощальний погляд на Україну, і він емоційно надзвичайно насичений. Поет покидає “неприятний край”, щоб у хмарах заховати свої “люті муки”, але водночас то ніби й не втеча від України, а від якогось світу, котрий не є істинною Україною, а може, й ворожий Україні, бо чому ж тоді таке звертання до неї:

А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову, На розмову тихо-сумну, На раду з тобою; Опівночі падатиму Рясною росою.	Порадимось, посумуєм, Поки сонце встане; Поки твої малі діти На ворога стануть. Прощай же ти, моя нене, Удово небого, Годуй діток: жива правда У Господа Бога!
--	---

Небагато ми знайдемо у світовій ліриці зразків такої ніжності, такої інтимності в розмові поета із своєю Вітчизною, такої цілковитої “віддачі” в любові до неї!

Тим часом триває сакральний літ, і Україна розкривається в усій красі й благодаті своєї природи (класичне, хрестоматійне: “Дивлюся, аж світає, / Край неба палає...”), в усій незнищенності й вічності цієї земної благодаті:

І нема тому почину, І краю немає!	Ніхто його не додбає І не розруйнує...
--------------------------------------	---

А проте, голос душі вриває це натхнення ідилії, душа сумує, душа плаче. “Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода?”.

Не марне плаче душа. Вона знає, що основне заняття катів людських — перетворення раю в пекло (теж суто шевченківський мотив!). Вона бачить, як у цьому земному раю “латану свитину з каліки знімають”, бо “нічим обуць / Княжат недорослих”; як “розпинають / Вдову за подушне, а сина кують, / Єдиного сина, єдину дитину / Єдину надію! в військо оддають!”; як “під тинем / Опухла дитина, голоднее мре, / А мати пшеницю на панщині жне”; як “покритка попідтинню / З байстрам шкандибає, / Батько й мати одцурались / Й чужі не приймають! / Старці навіть цураються!!”.

Усе це ті картини кріпацької дійсності, що буквально переслідують поета і переходять з одного його твору в другий, але кожного разу, — а цього разу зібрані в одно, особливо, — вони накидані з такою зримою разючістю і з такою силою чуття й страждання (“А он бачиш? очі! очі! / Нащо ви здалися, / Чом ви змалку не висохли, / Слізьми не злилися?”), що поетова мука виливається у святотатське запитання:

Чи Бог бачить із-за хмари	Пошлем думу аж до Бога,
Наші сльози, горе?	Його розпитати,
Може й бачить, та помага...	Чи довго ще на сім світі
.....	Катам панувати??

І поки дума збурюватиме небо (“Нехай чорніє, червоніє, / Полум’ям повіє...” — метафора народного повстання?), поет усе-таки шукає хоч “на край світа раю”: “І знов лечу понад землею”.

Наступний акт сновидіння — країна боліт, туманів і пустоти, де “людей не чуть, не знать і сліду / Людської страшної ноги”. Є така країна, “не полита сльозьми, кров’ю”, де можна душею “одпочити”. Марна надія! Загули кайдани, “заворушилася пустиня”, і з сибірського підземелля, як із тісної домовини, “на той остатній страшний суд / Мертвці за правдою встають”. Але то не вмерлі, не убиті, “ні, то люди, живі люди, / В кайдани залиті. / Із нор золото виносять, / Щоб пельку залити / Неситому!..” — зрозуміло кому. І серед запеклих каторжан —

В кайдани убраний	Не плаче, не стогне!
Цар всесвітній! цар волі, цар,	Раз добром нагріте серце
Штепом увінчаний!	Вік не прохолоне!
В муці, в катарзі не просить,	

Ці хрестоматійні слова, пам’ятні багатьом поколінням українських читачів, завжди сприймалися як зворушливий панегірик декабристам. І це природно: Шевченко щойно повернувся з України, де в Яготині його шанобливе схилення перед пам’яттю тих, кого вважав він першими провісниками свободи в цій імперії, набуло особливого інтимного тепла в спілкуванні з Рєпніними, Капністом та іншими близькими до декабристів людьми. Зовсім іншу версію висунув у своїх інтерпретаціях Шевченкових творів Степан Смаль-Стоцький: “...Ніхто з засланих декабристів чи петрашевців не досягнув, думаю, всесвітнього значення, до нікого з них не можна прикласти аж такого прикметника”, отож “цар всесвітній, цар волі” мусить означати як не самого Христа, що й його кати вже немов наново в кайдани закували та на Сибір у каторгу заслали, то персоніфікацію самої всесвітньої ідеї правди й волі або самого духа “істини”, або — це, може, найбільш правдоподібне — персоніфікацію духа України з його найвищим ідеалом і непогамованою жадобою волі, за яку він боровся (Полуботок!), яких у Сибірі в кайдани забили. Не когось там незнамого чи менш знаного, а самого *царя*

всесвітнього, царя волі кати в кайдани убрали, в Сибір на каторгу заслали, штепом увінчали! Страшний образ, в якому кульмінує панування катів на цім світі”⁹.

Припущення про те, що Шевченко мав на увазі самого Ісуса Христа, здається надуманим: слова “Раз добром нагріте серце / Вік не прохолоне” виразно говорять про людський характер місії подвижника. А от з думкою про персоніфікацію в “цареві волі” всесвітньої ідеї правди й волі та самого “духа України” можна погодитися. Тільки, мабуть, дарма Смаль-Стоцький подає цю версію як альтернативу “декабристській”: в уяві нашого поета образ “царя волі” цілком міг поєднати в собі і конкретний (страдник-декабрист), і розширювальний (борці за волю України, персоналізація ідеалу правди і свободи) зміст.

...“Український” і “сибірський” акти химерного сновидіння підготували кульмінацію “комедії”: її петербурзький акт. Хто той “неситий”, на догоду якому, чи з волі якого, чи під скипетром якого чиняться всі оті пекельні діла? Де жорстоке серце всього цього нелюдського світу? І мудра сова — поетова провідниця у надхмар’ї (хоч про неї вже й не згадується, але вона визначає маршрут!) — повертає до фінських боліт, де

У долині, мов у ямі,	Чи то німецький.
На багнищі город мріє;	А може те, що й московський.
Над ним хмарою чорніє	Церкви, та палати,
Туман тяжкий... Долітаю —	Та пани пузаті,
То город безкрайї.	І ні однісінької хати.
Чи то турецький,	

Звернімо увагу: “комедія” комедією, гротеск гротеском, — але наскільки точно в цьому бурлескному заниженні побачено справжні риси “Північної Пальміри”. Ні однісінької хати — не в значенні сільської хати, а в значенні приватної забудови, оскільки ніхто не мав права будувати на свій смак, усі споруди в столиці суворо контролювалися — особливо в час Миколи I — згідно з царськими приписами (“регламентами”); що то за город: турецький, німецький чи московський? — це не тільки жартівлива інакомовність, а й натяк на стильову еkleктику, відзначену багатьма авторитетами архітектури; ну, а щодо багнища й туману тяжкого — це речі відомі... Ось послухаймо... “...Грунт, на якому стоїть місто, — це болотиста низина; безкрайї ліс навколо нього не містить ознак життя [...] Зовнішній вигляд будов придумали далеко не Ініго Джонс і не Палладій (видатні архітектори — англійський та італійський. — *І.Дз.*). Тут панує якийсь виморочний архітектурний стиль, середній між італійським, французьким і голландським...”¹⁰. Це писав 1739 року в листі з Петербурга італійський літератор і мандрівник Франческо Альгаретті. Звичайно, за сто років чимало змінилося: самодержці не шкодували коштів на його розбудову, перетворивши Петербург на “місто палаців”, як його й називали іноземці. Проте гріховне походження тяжіло над містом упродовж усієї його історії. Принаймні, такий амбівалентний образ утвердився у самій російській літературі — і до певної міри в національній свідомості взагалі (про це ще буде мова у зв’язку зі слов’янофілами).

У російській літературі впродовж майже трьох століть варіюються різні міфологеми “града Петрова” (він же Петрополь, “Санктъ-Питербурхъ”, Петербург, Петроград). Внесок у цю міфологію робили кілька поколінь російських письменників, публіцистів і філософів — від Одоєвського і Пушкіна (не кажучи

⁹ *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1965. — С. 145.

¹⁰ *Альгаретти Ф.* Из книги “Путешествие в Россию” // Звезда. — 2003. — № 5. — С. 83.

про Гоголя) до Достоєвського, Белого і Степуна. Інколи місто сприймається як апофеоз імперськості з естетикою величі, але здебільше воно постає як примарне, придумане, фантастичне, прокляте, апокаліптичне. Говориться про “містику” і “метафізику” Петербурга. З другого ж боку, Петербург вражав своєю “геометричністю”, страхітливою розпланованістю, волюнтаристським насильством над природою — як символ торжества державної волі над стихійним плином життя. Маркіз де Кюстін у книзі “Росія в 1839 році” побачив у Петербурзі лише величезну порожнечу, де живуть “люди-автомати”, “шахові фігури, що рухаються волею одного-єдиного гравця, невидимим суперником якого є все людство. Тут діють і дихають лише з дозволу імператора або за його наказом... Мовчання править життям і паралізує його”. Для італійського поета Альф’єрі Петербург — “азіатський табір, забудований витягнутими в ряд халупками”.

Це враження чужинців. Але й співець “града Петрова” Пушкін не все був у захопленні:

Город пышный, город бледный,	Свод небес зелено-бледный,
Дух неволи, стройный вид,	Скука, холод и гранит.

(Після страхітливої повені 1824 року, яка знищила майже півміста, Пушкін писав з Михайловського другові: “Что это у вас? Потоп? Ничто проклятому Петербургу!”¹¹. До цієї теми він повернеться в “Медном Всаднике”, але вже по-іншому.)

І Лермонтов:

Увы, как скучен этот город	Куда ни взглянешь — красный ворот ¹²
Своим туманом и водой.	Как шиш торчит перед тобой.

В основі “метафізики” і “містики” Петербурга — звичайно ж, самий той факт, що величезне місто виникло не звичайним шляхом, з життєвих потреб людності, а з волі монарха, ціною великих жертв, усупереч і несприятливим природним умовам, і всьому традиційному “москвоцентричному” комплексу росіян. (До речі, поряд із поетичною героїзацією Петрового акту творення міста “з нічого”, існували перекази про фантастичні фінансові махінації, в яких особливо відзначився “светлейший князь” Алексашка Меншиков).

У Шевченка ж був і свій погляд на Петербург: на кістках українських козаків воздвигнуто столицю імперії, що душила Україну...

Щоб цей погляд вивільнити з інерції звичного бачення і вивищити над магією імперської величі, поет імітує візію простака, спантеличеного дивовижкою, але зіркою й тверезим глуздом не обділеного (мовби те мужицьке “невчене око”, що загляне “в саму душу / Глибоко! глибоко!”):

...Дивуюсь,	Таке диво... отут крові
Мов несамовитий!	Пролило людської —
Як то воно зробилося	І без ножа.
З калюжі такої	

І як підтвердження цього здогаду — перед “невченим оком” постає той, хто й учинив і це диво, й багато інших див. Постає славетною статуєю, що стала своєрідним “ідеологічним центром” імперської столиці, естетичним маніфестом Російської імперії взагалі.

Пам’ятник Петрові І описаний багатьма авторами різних часів. Ось один із описів майже шевченківського часу — 1830 р., в листі офіцера англійської місії

¹¹ Цит. за: *Битов А. Дежа вю // Звезда. — 2003. — №5. — С. 6.*

¹² Городовий.

Джеймса Едварда Александера своєму начальству: “Пам’ятник Петрові І роботи Фальконе — одна з найвизначніших пам’яток міста — розташований поблизу Ісаакіївського мосту. Кінна статуя споруджена на величезній, вагою півтори тисячі тонн, гранітній глибі. Постамент пам’ятника був перевезений на катках із болота, що знаходиться в чотирьох милях від Петербурга. Права рука імператора простягнута в напрямку ріки, кінь копитами топче змію, символ заздрощів”¹³.

Пам’ятник, створений учнем Дідро (який особисто схвалив проект), відкрито 1782-го року — до століття коронування Петра І. Відкрито під грім барабанів і залпи військових кораблів, у присутності тисяч петербуржців, перед якими з’явилася на балконі Сенату сама Катерина ІІ. Н.Ейдельман у книзі “Мгновенье славы настает...” наводить цікавий епізод. Коли під час богослужіння біля пам’ятника Петра митрополит Платон вигукнув: “Восстань же теперь, великий монарх, и, воззри на любезное изображение твое: оно не истлело от времени и слава его не помрачилась...”, — то в натовпі боязко жартували: “А вдруг в самом деле — восстанет!”¹⁴.

Олександр Радищев у “Письме к другу, жительствовавшему в Тобольске по долгу звания своего” (тобто: не в каторзі, а на службі) так описує пам’ятник імператору, якого “наши предки в живых ненавидели, а по смерти оплакивали”:

“Крутизна горы суть препятствия, кои Петр имел, производя в действие свои намерения; Змея, в пути лежащая, — коварство и злоба, искавшие кончины его за введение новых нравов; древняя одежда, звериная кожа и весь простой убор коня и всадника суть простые и грубые нравы и непросвещение, кои Петр нашел в народе, который он преобразовать вознамерился...”.

Однозначніше враження у М.Карамзіна: “...Мысль поставитъ статую Петра Великого на диком камне сем для меня прекрасная, несравненная мысль, ибо сей камень служит разительным образом того состояния России, в котором она была до своего преобразователя”.

А ось славетна француженка мадам де Сталь: “Петро зображений на камені, він здіймається на круту гору серед змій, які хочуть зупинити коня. Ці змії, правду кажучи, зроблені для того, щоб підтримати масивного коня і вершника, але думка ця невдала, оскільки, по суті справи, правитель повинен боятися не заздрощів; і не ті, хто плазує, його вороги, а Петро І все своє життя боявся тільки росіян, які жалкували про старовинні звичаї своєї країни. Одначе захоплення, яке він досі викликає, показує, що він зробив Росії багато добра, бо через сто років після смерті деспоти вже не мають підлесників”¹⁵.

Втім, мабуть, ніхто — ні з росіян, ні з чужоземців — не висловився так патетично, як М.В.Ломоносов у “Надписи к статуе Петра Великого”:

Се образ изваян премудрого героя,
Что, ради подданных лишив себя покоя,
Последний принял чин и царствуя служил,
Свои законы сам примером утвердил,
Рожденны к скипетру, простер в работу руки,
Монаршу власть скрывал, чтоб нам открыть науки.
Когда он строил град, сносил труды в войнах,
В землях далеких был и странствовал в морях,
Художников собирал и обучал солдатом,
Домашних побеждал и внешних сопостатов;

¹³ Див.: Звезда. — 2003. — № 5. — С. 91–92.

¹⁴ Эйдельман Н. “Мгновенье славы настает...”. — Ленинград, 1989. — С. 44.

¹⁵ Там само. — С. 46.

И, словом, се есть Петр, отечества отец;
Земное божество Россия почитает,
И столько олтарей перед зраком сим пылает,
Коль много есть ему обязанных сердец.

Це природно, що багато російських патріотів діставали високе поетичне натхнення від споглядання славетної статуї свого славетного імператора, що метафоризувала його славетні діла. Так само природно й те, що в деяких інших росіян вона викликала інші асоціації:

Реформою своею стяжал он много славы:
Ведь он европеизм настолько к нам привил,
Что сущий искони батог наш величавый
Шпицрутеном немецким заменил¹⁶.

Ще інше в Шевченка. Непідвладний імперській магії, він простісінько, з почуттям козацької зверхності, десакралізує священну постать, стягує її з імперсько-патріотичного небесі. Його перший, у сновидінні, погляд на диво — погляд “невченого ока”, що нібито не бачить усіма визнаної високої символіки, а натомість привиджується йому низька подобища. Це безвідмовний і нищівний прийом бурлескної пародії — в цьому випадку словесної пародії на патетику монументальну:

...От я повертаюсь —	І без шапки. Якимсь листом
Аж кінь летить, копитами	Голова повита.
Скелю розбиває!	Кінь басує, — от-от річку,
А на коні сидить охляп,	От-от перескочить...
У світі — не світі,	

І тут пародійний тон згасає, і з нього вивільнюється голос гострого прозріння історичної сутності явища:

А він руку простягає,	Це той <i>первий</i> , що розпинав
Мов світ увесь хоче	Нашу Україну,
Загарбати. Хто ж це такий?	А <i>вторая</i> доканала
От собі й читаю,	Вдову сиротину.
Що на скелі наковано:	Кати! кати! людоїди!
<i>Первому</i> — <i>вторая</i>	Наїлись обоє,
Таке диво наставила.	Накралися; а що взяли
Тепер же я знаю:	На той світ з собою?

А мабуть-таки взяли — загнали ж на той світ великі й великі тисячі люду. І як продовження українського рахунку “катам! людоїдам!” (“Тяжко, тяжко мені стало, / Так, мов я читаю / Історію України”, — ці Шевченкові слова мало не на століття “випередили” часто цитовані тепер Винниченкові про те, що історію України не можна читати без брому; щоправда, в обох випадках малося на увазі не зовсім те ж саме), — як продовження українського рахунку імперським душогубам “сумно співає / Щось такеє невидиме”, голосом “наказного гетьмана” — Полуботка:

Царю проклятий, лукавий,	Благородними костями;
Аспиде неситий!	Поставив столицю
Що ти зробив з козаками?	На їх трупах катованих!
Болота засипав	

І хмара на небі стає білою пташкою — душею погублених козаків — і голосить:

І ми сковані з тобою,	Ми Бога закриєм
Людоїде, змію!	Од очей твоїх неситих...
На страшному на судищі	

¹⁶ З вірша М.Ф.Щербини.

(До речі, цей пасаж змушує повернутися до версії Смаль-Стоцького про те, що під “царем всесвітнім, царем волі”, закутим у Сибіру, Шевченко міг мати на увазі самого Христа — така метафора самодержавної диявольщини, — може, це припущення не таке вже й безпідставне, як нам спершу здалося...).

Композиційно епізод з “мідним вершником” ділить “петербурзький” акт сновидіння на дві приблизно рівні частини, включаючи їх в історичну перспективу. В обох із них головним “героєм” є Микола I, але в неоднаковій іпостасі. У першій ми бачимо, як він державствує у своєму палаці, куди автора допровадив за “полтинку” метикований землячок. Тут Шевченкове мистецтво сатирика-демістифікатора сягає своїх вершин. Уже не з висоти захмарного лету, а з пункту тверезого глузду ритуали урядування виявляються не тільки абсурдними, а й сміховинними. Закінчується палацовий церемоніал знаменитою сценою державного мордобиття:

Дивлюсь, цар підходить	А той дрібних, а дрібнота
До найстаршого... та в піку	Уже за порогом
Його як затопить!	Як кинеться по улицах,
Облизався неборака;	Та й давай місити
Та меншого в пузо —	Недобитків православних,
Аж загуло!.. а той собі	А ті голосити;
Ще меншого туза	Та верещать; та як ревнуть:
Межи плечі; той меншого,	“Гуля наш батюшка, гуля!
А менший малого,	Ура!.. ура!.. Ура! а, а, а...”

Свого часу Михайло Драгоманов закидав Шевченкові карикатурність цієї сцени; потім цей закид повторював ще дехто. Але ж хіба карикатура не є законним і могутнім засобом сатири, в тому числі сатири політичної? І хіба вона не дає можливість унаочнити приховану сутність якогось явища? Але в цьому випадку не така вже й карикатура. Реальність самодержавної сваволі та самодурства, реальність ієрархії чиновницьких согбенних спин, реальність жертвовного вірнопідданства “недобитків православних” була не дуже далекою від цієї карикатури. І хай це анекдот — розказана пізніше відомим фейлетоністом Власом Дорошкевичем історія: “Император Николай I, говорят, в минуту раздражения, воскликнул в каком-то университете: “Кто будет читать философию! Вот!” — и указал на исправника. И исправник стал читать философию”¹⁷, — але ж не випадковий анекдот, якусь прикмету царювання Миколи I він відбиває. І коли в Шевченка царствене подружжя поважно перемовляється “о отечестве, здається, / Та нових *петлицях*, / Та о муштрах ще новіших”, — то хіба оце зведення проблем *отечества* до проблем *петлиць* і *муштр* не було характерним для багатьох російських царів та й для того ж Миколи I? І хіба не написано про це достатньо в пізнішій російській літературі? Парад, муштра, казарма були невичерпними джерелами натхнення для державотворчої думки. Вже через півстоліття після Миколи I його тезка, останній (поки що) російський імператор Микола II на урочистому закладанні фундаменту казарми для імператорських стрільців (був такий елітний підрозділ) висловив, як записала мемуаристка, глибоку історіософську думку: “Удивительное дело: кладут в одно место всякую дрянь, поливают чем-то эту дрянь, и выходит крепко”¹⁸. Це воістину метафора імперського “обустройства России”!

Усе сновидіння закінчується новим візитом “до царя в палати” — після картини петербурзького ранку, коли “Уже вбогі ворушились, / На труд поспішали,

¹⁷ Дорошкевич Влас. Рассказы и очерки. — М., 1986. — С. 145.

¹⁸ Цит. за кн.: Богданович А. Три последних самодержца. — Москва, 1990. — С. 511.

/ І москалі на розпуттях / Уже муштрувались. / Покрай улиць поспішали / Заспані дівчата, / Та не з дому, а додому!"; коли вже "і братія сипнула / У сенат писати / Та підписувать — та драти / І з батька і брата. / А меж ними і землячки...".

По-своєму зустрічають ранок і в царських палатах. Паралельно до ритуалу мордобиття в попередньому епізоді, відбувається інший ритуал, що символізує дію механізму державної машини:

Неначе з берлоги	На менших гукає —
Медвідь виліз...	І ті в землю; він до дрібних —
.....	І ті пропадають!
...як крикне	Він до челяді — і челядь,
На самих пузатих —	І челядь пропала;
Всі пузаті до одного	До москалів — москалики,
В землю провалились!	Тільки застогнало,
Він вилупив баньки з лоба —	Пішли в землю; диво дивне
І все затрусилось,	Сталося на світі...
Що осталося; мов скажений,	

Та ще більше диво: як тільки медвідь-самодержець залишився сам, без своїх міністрів, клеветів і челяді, без москалів-москаликів, — де й поділася його магічна сила. Грізний медвідь стає безпомічним кошенятком.

Так, магічна сила самодержавства — у сліпому послухові люду. Чи не перший на теренах Російської імперії Шевченко висловив цю думку так підкреслено, подавши її в соковитій картинній метафорі. А в нього самого вона визрівала давно. Вона логічно випливає з його "козацького" волелюбства, з духу непокори, заповіданого українською історією. Тим-то так зверхньо ставиться він до "священних" для обивателя ритуалів самодержавства, так убивчо профанує його "високі" ідеологеми і так уїдливо шпигає землячків-перевертнів, що "по-московській так і ріжуть, / Сміються та лають / Батьків своїх...", — і це бештання знов-таки обертається плачем за долю України:

Україно! Україно!	Московською блекотою
Оце твої діти,	В німецьких теплицях
Твої квіти молодії,	Заглушені!.. Плач, Україно!
Чорнилом політі,	Бездітна вдовице!

...Типологічно Шевченків "Сон" стоїть у ряду визначних творів європейської політичної поезії. А до самої форми сновидіння — містерійного чи комедійного — часто вдавалися романтики. Давно відзначено (І.Франко, О.Колесса, М.Зеров) вплив на Шевченка Міцкевичевих "Дзядів"; В.Щурат припускає і вплив сатири Елеонори Штірмер "Bartomiej w chmurach", опублікованої у "Roczniku Literackim" Ромуальда Подберезького (Шевченкового доброго знайомого), виданого в Петербурзі 1843 р. Але не менший знавець і Шевченка, і Міцкевича Богдан Лепкий заперечував зв'язок між "Сном" і "Дзядями", а Степан Смаль-Стоцький взагалі вважає вишукування "впливів" справою мало корисною для аналізу якогось твору (в цьому випадку — Шевченкового "Сну") і пояснює таке вишукування "непогамованим бажанням блиснути якоюсь сенсаційною ракеткою свого власного духа"¹⁹. Принаймні, інколи це так і є. Зрештою, коли говорити про Шевченкову "комедію", варто насамперед урахувати, що форма сновидіння сама собою є найприроднішою для розгортання фантастичних ситуацій, тим більше гротескного характеру; вона ж дає і максимальну можливість насичувати об'єктивну візію

¹⁹ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко... — С. 150.

пристрасною суб'єктивністю (у сні досягається абсолютно вільна комбінація елементів реальності і недоступний для буденного стану ступінь їх емоційного переживання). Тому форму сновидіння сам-один не вигадав і ніхто ні від кого не запозичує: вона вічно присутня в інтелектуальному просторі. Що ж до змісту Шевченкового “Сну”, то хіба треба було б поетові чийогось впливу, щоб сказати те, що він сказав? Для цього він занадто багато бачив і пережив сам, життя саме нав'язувало йому цей зміст.

Тож варто, мабуть, говорити не тільки (і, може, не стільки) про впливи, як про типологічну схожість (або несхожість). Типологічні порівняння — з погляду як схожості, так і несхожості (несхожого в схожому і схожого в несхожому) — поглиблюють розуміння літературного явища, ставлячи його в історико-літературний контекст і самий цей контекст розгортаючи новими гранями.

Інша річ — свідомо варіація якогось зразка (це теж одна з продуктивних літературних форм) у вмотивованому і талановитому виконанні. Або ж свідомо полеміка з відомим літературним зразком. Шевченків “Сон” є, крім усього іншого, також свідомою полемікою з пушкінським “Медным Всадником”: в інтерпретації Петра І (і історичного, і в бронзовому ідолі) та в картинах імперської столиці.

Втім, шедевр Пушкіна мав безліч відгуків у російській літературі — і варіативних щодо нього, і полемічних. Мабуть, цю майже столітню полеміку скінчив (а втім, чи скінчив?) Олександр Блок у поемі “Двенадцать”. Революційна віхола змінила ландшафт Петербурга, і Мідний Вершник перестав (принаймні, на короткий історичний час) бути його ідеологічним центром. І Блок, який сказав про пушкінського “Медного Всадника”: “Все мы находимся в вибрациях его меди”, — тепер подає інший ідеологічний ландшафт Північної Пальміри; його так інтерпретує компетентний у цих питаннях Р.В.Іванов-Разумник: “...На том самом месте, где прорвалось тяжело-звонкое скаканье Медного Всадника, там теперь — “Над Невской башней тишина”. Где же Конь? Где же Всадник? Их нет. И там, где был Конь, — там теперь стоит “Безродный пес, поджавши хвост”; там, где был Всадник, там, где в “Неколебимой вышине Над возмущенною Невою Стоял с простертою рукою Кумир на бронзовом Коне”, там теперь “Стоит буржуй на перекрестке и в воротник упрятал нос ...”²⁰.

Втім, це лише одна із чергових історичних метаморфоз. Мідний вершник імперії таки стоїть і ще простягає свою загребуцу руку в майбутнє багатьох народів...

---

²⁰ *Иванов-Разумник Р.* Испытание в грозе и буре // Блок А. Скифы. Двенадцать. — СПб., 1918. — С. 11.

Юрій Барабаш

ІСТОРІОСОФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

У советській гуманітаристиці “історіософія” як поняття була якщо не під прямою заборонаю, то в кожному разі поза науковим обігом, сам термін, уперто ігнорований словниками та енциклопедіями, у фаховому дискурсі практично не вживався, а коли його й згадувалося, то, з правила, в негативному, у кращому разі зневажливо-

---

* Основою цієї публікації є розвідка, написана для “Шевченківської енциклопедії”, що її готує Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.